

Cilt: 4 Sayı: 7 Ocak 2016 / Volume: 4 Issue: 7 January 2016

**ERMENİ (HINÇAK) KOMİTECİSİNİN OSMANLI MECLİSİNDE
ERMENİLERİ TEMSİLİ: HAMPARSUM BOYACIYAN***

**The Representation of Armenians in the Ottoman Parliament by an Armenian
(Hunchakian) Partisan: Hampartsoum Boyadjian**

Özlem KARSANDIK YAZICI**

ÖZ

19. Yüzyılda Fransız İhtilali fikirlerinin yayılması süreci içinde milliyetçilik akımı Osmanlı'da "millet-i sadıka" olarak tanımlanan Ermenileri de etkiledi. Bu yüzyılda ayrılıkçı Ermeni cemiyetleri Osmanlı Ermenileri üzerindeki faaliyetlerine başladı. Nitekim Adanalı olan Hamparsum Boyacıyan İstanbul'da öğrenci iken devrimci harekete ilgi duydu. Ayrılıkçı Ermeni Hınçak Cemiyeti'ne katıldı ve cemiyette aktif olarak yer aldı. Hatta o dönemde söz konusu örgütçe gerçekleştirilen 1890 Kumkapı Mitingi'ne katıldığı gibi Sason olaylarını da örgütledi. Ayrılıkçı Hınçak Örgütü'nde bu denli aktif olarak yer alırken dönemin siyasi platformu gereği 1908 Osmanlı Meclisi'ne Kozan Mebusu olarak seçilen Boyacıyan'ın Osmanlı Meclisi'nde Ermenileri temsili çalışmamızda meclis tutanakları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelime: Hınçak, Milliyetçilik, Ermeni, Boyacıyan

ABSTRACT

In the 19th century, during the spread of ideas that arose with the French Revolution, the Armenians who gained the title of *millet-i sadıka* (loyal people/nation) were also influenced by nationalist movements. Armenian seperatist communities went into action on Ottoman Armenians in this century. As a matter of fact, Hampartsoum Boyadjian of Adana was interested in the revolutionary movements while he was a student in İstanbul. He joined the ranks of seperatist Armenian Hunchakian Party and took an active role inside. Moreover, he participated in the Kumkapı demonstrations which was carried out by the aforementioned organization in 1890 and organized the Sasun uprising. In regard to representation of Armenians in the Ottman parliament by Boyadjian, who was

*Bu çalışma 08-11 Nisan 2015 tarihinde Antalya'da gerçekleştirilen Kadim Dostluğun Yüzyıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirin genişletilmiş halidir.

**Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ozlemyazici14@hotmail.com

elected as a deputy from Kozan, while playing an active role in the seperatist Hunchakian Party, this study aims to assess the case in the light of parliamentary minutes.

Keywords: Hunchakian, Nationalism, Armenian, Boyadjian

Giriş

19. Yüzyılda milliyetçilik akımı Osmanlı'da "*millet-i sadıka*" olarak tanımlanan Ermenileri de etkiledi. Bu yüzyılda ayrılıkçı Ermeni cemiyetleri de Osmanlı Ermenileri üzerindeki faaliyetleriyle başladı. Söz konusu cemiyetlerden biri olan Ermeni Hınçak Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu içinde; Türkiye, Rusya ve İran Ermenilerinden oluşan İsviçre gibi genel bir federasyon kurmayı hedeflemişti¹. Uzak amaç olarak tanımladıkları bu hedefe ulaşmak için bir de yakın amaçları bulunmaktaydı. Buna göre mutlakiyet idaresine mensup sınıflar yok edilmeliydi. Ermeni halkı kölelik koşullarından çıkarılarak yönetime katılması sağlanmalıydı. Cemiyetin yakın amacının gerçekleştirilebilmesi ancak Osmanlı Devleti'nde çalışılması ile mümkündü. 93 Harbi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ayrılıkçı Ermeniler için bulunmaz bir fırsat olmuştu². Cemiyete göre yakın amaca ulaşmanın tek yolu "*ihtilal*"di. Programları da bu ihtilalci tutumu yansıtıyordu: "Türkiye Ermenistanı"ndaki yönetim alt üst edilmeli, değiştirilmeli, isyan edilmeli idi. Cemiyet, ihtilalinin nasıl gerçekleştirileceği başka bir ifadeyle yöntemini de programında net olarak ifade etmiştir. En belirgin yöntem propaganda ve terördür.

Cemiyet öncelikle küçük isyanlar çıkarmayı planladı ve amacına ulaşmak için Osmanlı'da bulunan diğer halkları da etkilemeye çalışılmıyordu. Örneğin aynı baskılara muhatap olan Kürtler ile işbirliği yapılmalıydı. Ayrıca tüm Hıristiyanlar ortak düşman Osmanlı Devleti'ne karşı birlik içinde olmalıydı³. Parti programlarında yer alan bu amaçların uygulanma süreçlerini de gözlemlemek olanaklıdır.

Çalışmamıza konu olan Hamparsum Boyacıyan da daha sonra da belirtileceği gibi Hınçak Cemiyeti'nin eylemleri içerisinde yer alır. Osmanlı Ermenisi olan Boyacıyan, arşiv kaynaklarında oldukça zeki ve ayaklı bir kütüphane

¹ Özlem Karsandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2005, s.31; Hınçak İhtilâl Guruhunun Kanunname-i Esasi, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (BOA.), Y.MTV, 74/84; Hagop Turabian, "*The Armenian Social Democratic Hentchakist Party*", *Paris 1916*, s.3.

²Karsandık, *a.g.t.*, s.54; Hınçakyan Sosyalist Fırka-i İhtilâliyyesi Programı, 1313 [1896], BOA, Y. PRK. AZN., 16/4; Hınçakyân (Sosyalist) İhtilâl Gurûhûnûn Kânûn-i Esâsi, BOA, Y. MTV., 74/84; Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, Dersaadet, 1325 [1909], BOA., DH. SYS, 53/3; Esat Uras, *Tarihte Ermeni ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.435.

³Hınçakyan Sosyalist Fırka-i İhtilâliyyesi Programı, 1313 [1896], BOA, Y. PRK. AZN, 16/4; Hınçakyân (Sosyalist) İhtilâl Gurûhûnûn Kânûn-i Esâsi, BOA. Y. MTV 74/84; Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, Dersaadet, 1325 [1909], BOA, DH. SYS, 53/3; Uras, *a.g.e.*, s.436.

olarak tanımlanır⁴. Boyacıyan, Adana'nın (Saimbeyli) Haçin ilçesinde (1858 tarihinde) doğdu. Boyacılıkla uğraşan Agop Boyacıyan'ın oğluydu⁵. Haçin'den Kozan'a (Sis) geçti ve orada beş yıl kadar kaldı. Boyacıyan, sonra İstanbul'a Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim görmek için gitti ve orada o güne kadar oluşturulmuş Ermeni örgütlerinden hiçbirisiyle ilişkisi olmayan Ermeni Cemiyeti içinde yer aldı. Mihran Damadyan'ın aktardığına göre bu örgüt içinde Hamparsum Boyacıyan'ın dışında Hukuk Fakültesi öğrencisi Divriğili Kirkor, yine aynı fakülteden mezun dava vekili Arapkirli Kirkor Açıkbaşyan ve Galata'da dava vekili katibi Sivastlı Markar Mumcuyan ve Beyoğlu'nda terzi Markar Varamayan ve İstanbul'da suçu ve sarraf Hacı Artin Cangülyan bulunmaktaydı. "Kumkapı Olayı"ndan birkaç ay önce İstanbul'a gelen Hınçak üyesi dört Rusyalı⁶ ve rahip Mampre'nin çalışmalarıyla söz konusu örgüt merkezi Londra'da bulunan Hınçak Cemiyeti'nin şubesi oldu⁷. Dolayısıyla bu süreçten sonra Hamparsum Boyacıyan Hınçak üyesi olarak siyasi faaliyetlerini yürüttü.

Hınçak Cemiyeti'nde "Murad" kod adıyla aktif olarak yer alan Boyacıyan örgütün ilk bağımsız eylemi olan "*Kumkapı Olayı*"nın örgütleyicileri arasında bulunuyordu⁸. Böylece Rusyalı Ermeniler Kumkapı olayına bulaşmadan, eylemi Osmanlı Ermenilerine yaptırdılar⁹. Kumkapı olayından dolayı arandığı sırada bir süre daha İstanbul'da saklandı. Sonra Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı toprakları dışındaki en önemli iki merkezinden biri olan Atina'ya gitti ve cemiyetin Atina şubesinin üyesi oldu¹⁰. Arşiv kayıtlarından Atina'da bulunan cemiyet üyelerinin bazen Mısır, Romanya ve Bulgaristan'a geçerek oradaki komitecilerle toplantılar düzenlendiği de tespit edilmektedir. Nitekim bu amaçla 1891 Aralık ayında Boyacıyan'ın da aralarında bulunduğu cemiyet üyeleri İskenderiye'den Romanya'ya geçmişlerdi¹¹. Yine arşiv kayıtlarından Boyacıyan'ın Cenova'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Daha sonra tebdil-i kıyafet ile İskenderun ve Diyarbakır üzerinden Talori'ye ulaştığı tespit edilmektedir¹². Bölgede Mihran'ın en önemli destekçisi olarak yer alan Boyacıyan orada Ermenileri bölge aşiretlerine saldırtıp ordunun müdahalesini sağlayarak, Avrupa'nın dikkatini Ermeniler üzerine çekmeyi bir

⁴BOA., YEE. 163/11-2.

⁵Doğum Tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Yurtsever 1858, Güneş 1869 olarak vermektedir. Cezmi Yurtsever, "Hamparsum Boyacıyan veya "Haçinli Murat'ın" Tarihi Bir yol Hikayesi", *Yeni Türkiye Yayınları*, Ermeni Özel, 60/2014, s.3; İhsan Güneş, *Türk Parlemanto Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM, c.2, Ankara 1998, s.228.

⁶Söz konusu Hınçak üyesi Rusyalı Gençler, "Trabzonlu Agop Megavoryan, Rusyalı Rupen Hanazadya, Rusyalı Simon ve Rusyalı Gabrieldir." Haluk Selvi, *Bir Ermeni Komitecisinin İtirafı Mihran Damadyan*, Timaş Yay., İstanbul 2009, s.180; BOA., Y.PRK.BŞK. 35/29, s.3.

⁷Selvi, *a.g.e.*, s. 31, 181; BOA., Y.PRK.BŞK., 35/29, s.3-4; *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, s.3-4.

⁸Uras, *a.g.e.*, s. 463.

⁹Selvi, *a.g.e.*, s.31.

¹⁰Selvi, *a.g.e.*, s.35.

¹¹Selvi, *a.g.e.*, s.44; BOA., HR.SYS. 2764/21.

¹²BOA., YEE., 158/40.

bakıma cemiyetin propaganda yöntemini eyleme geçirmeye çalışıyorlardı. Böylece *Talori Vakası* olarak da yer alan Sason olayları Boyacıyan'ın da içinde bulunduğu Hınçak Cemiyeti üyelerince gerçekleştirildi¹³. Olay sonrası yakalandı ve idam cezasına çarptırıldı¹⁴. Ancak Boyacıyan'ın siyasi ilişkiler ve diplomasi kuralları kullanılarak idam cezası ertelendi ve Trablusgarp cezaevine gönderildi¹⁵. Hınçak Gazetesi'nde yayınlanan yazıdan Boyacıyan'ın tutuklanmasının Hınçak Cemiyeti'ni telaşlandırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hınçak Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda şu ifadeler yer almakta: "*Hamparsum Ermeni İhtilalini ifa ve icraya muvaffak olanlardan biridir. Şimdi otuz beş yaşlarındadır. Hamparsum Boyacıyan düşman ile kahramanane ettiği muharebede derdest olundu. Anın tutulması Ermeni ahalisi ve başlıca Hınçak komite ve şerikası için ziya-ı azimedir*"¹⁶. Boyacıyan cezaevinden 1906'da firar etti.

Boyacıyan bu tarihten sonra da ayrılıkçı Ermeni cemiyeti içinde faaliyetlerine devam etti. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum Ermeni cemiyetlerinin de statüsünü değiştirecek ortamı yarattı. Bilindiği gibi 19. Yüzyılın sonunda kurulan ayrılıkçı Ermeni cemiyetlerinin benimsedikleri temel amaç Rusya ve Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin birleştirilmesiyle bağımsız bir Ermenistan kurmaktı¹⁷. Gerek Hınçak gerekse diğer Ermeni cemiyetlerinin hedeflerine ulaşmak için başka siyasi örgütlerle işbirliği yapma fikri söz konusuydu. Nitekim bu çaba ittihatçılarla bir araya gelmelerini olanak sağladı. Hınçak Cemiyeti ittihatçılarla işbirliği yaptı. Hatta Sabahattin ile Hınçaklar, Paris'te gelecekteki ortak faaliyetlerini gözden geçirmek için bir araya geldi. Söz konusu görüşmecilerden biri de Hamparsum Boyacıyan idi¹⁸.

İttihatçılar bu şekilde ayrılıkçı Ermeni cemiyetlerinin lider kadrosunun Osmanlı içinde olmasından yana bir tutum takınmıştı çünkü faaliyetlerini yakından izleyip kontrol altında tutma şansını yakalıyordu. Yönetimin Hınçak ve diğer Ermeni cemiyetlerinin önüne sürdüğü tek koşul mücadelede devrimci fikirlerden ve bağımsızlık fikrinden vazgeçmeleriydi¹⁹. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde bu çalışmaların etkisi de görülmüş gerek Hınçak gerekse Taşnak komiteleri ihtilal çalışmalarına ara vererek Osmanlı unsurlarıyla birlikte memleketin yükselmesi için çalışacaklarını ilan ettiler²⁰. Hatta Hınçak Cemiyeti üyelerinden

¹³Selvi, *a.g.e.*, s.47; BOA, YEE., 158/40.

¹⁴*Ermeni Komiteleri (1891-1895)*..., s.18-20,50.

¹⁵Yurtsever, *a.g.m.*, s.12.

¹⁶BOA., YEE., 158/40

¹⁷19. Yüzyılın sonunda Osmanlı da Armenagan (1885), Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (1887), Veragazmyal Hınçak Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun1892) dört Ermeni cemiyeti yer almaktadır.

¹⁸Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.31.

¹⁹Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van 1990, s.54; Avagyan-Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s.41

²⁰Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ın Açılışı 31 Mart ve 1909 Adana Olayları*, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s.272; Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Köksav, Ankara 1999, s.55-56.

Sabahgülyan, Pera'daki Ermeni kilisesinde yaptığı konuşmada “*Osmanlı meşruiyeti ilan edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, ihtilal fikirlerini bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz*” demişti²¹.

Söz konusu ittihatçı ve Ermeni komiteleri arasındaki bu yumuşama etkisini gösterir. Meşrutiyetten önce kamuoyunda hoş karşılanmayan Hınçak-Taşnak Cemiyetleri birçok yerde şubeler açarak buraları Ermenilerin toplandıkları birer merkez haline getirmiş ve ayrıca söz konusu olumlu hava 27 Temmuz'da (1908) siyasi suçları, 28 Temmuz da ise adi suçluları kapsayan genel affın ilan edilmesini sağladı²².

II. Meşrutiyetle birlikte genel affın ilan edilmesinin hemen sonrasında Hınçak Cemiyeti üyeleri İstanbul'a dönmekte acele etmek istemiyorlardı. Ancak gelişen olaylar bu düşünceden vazgeçmelerine neden oldu. Boyacıyan, 15 Ağustos 1908'de İstanbul'a dönmek için Paris'ten yola çıktı²³.

Boyacıyan, döner dönmez Taşnaksutyun cephesine geçmelerinin önünü almak için Hınçak Cemiyeti'nin şubelerini güçlendirme çabasına girdi. Bu dönemde Boyacıyan'ın Hınçak Cemiyeti içinde etkinliği giderek arttı. Boyacıyan, Hınçak Cemiyeti'nin artık Osmanlı'daki yeni koşullara uyumlu hale gelmesini savunuyordu ve bunun içinde cemiyetin parti programında birtakım düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemeler içinde Osmanlı'da değişik halklar arasında eşitlik ve kardeşlik düşüncesini geliştirmek; Türklere toplumun diğer unsurlarına Ermeni halkının ayrılıkçı hedefi bulunmadığına telkin etmek, ulusal dinsel ayrım yapmadan toplumun her kesiminde Hınçak kulüpleri oluşturmak; örgütün güçlenmesi için çalışmak; bölgede her türlü anayasa ihlali ve halkın haklarının çiğnendiği olayları hemen merkeze bildirmek gibi maddeler yer alıyordu. Bu dönemde Hınçak Cemiyeti, ittihatçılara muhalif liberal kanadıyla dayanışmayı sürdürdü ve Ermeni vilayetlerinin ayrılması fikrinden vazgeçerek, yeni rejimi güçlendirme yönünde hareket etme kararı aldı²⁴.

Meclis Konuşmaları

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte seçimin nasıl yapılacağı sorusu gündeme oturdu. Çünkü daha önce çıkarılmış geçici seçim yönergesi Kanun-ı Esasi hükümleriyle çelişmekteydi. Deneyimlerinden dolayı Dahiliye Nezareti seçimi organize etmekle görevlendirildi. Yeni bir seçim talimatnamesi hazırlamaya vakit olmadığı için Meclis-i Umumi'nin ikinci devre-i içtimaında Meclis-i Mebusan'da görüşülen ve padişaha sunulan lahiya doğrultusunda seçimin yapılması

²¹Süslü, *a.g.e.*, s.54; Avagyan-Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s.41.

²²Güneş, c.2, s.239; Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.273.

²³Avagyan-Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s.41.

²⁴Avagyan-Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s.43-44; Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi , Ankara 2008, s.66.

kararlaştırıldı²⁵. Ermenilerce seçim görüşmelerini yapmak üzere Hamparsum Boyacıyan'ın da içinde yer aldığı altı kişilik bir heyet oluşturuldu. Söz konusu heyet Ermenilerin mecliste izleyecekleri siyasete yönelik bir de beyanname hazırladı ve Ermenice gazetelerde beyanname yayınladı. Azınlık gruplar kendi içlerinde de seçim ile ilgili stratejiler belirlemek adına bir takım görüşmeler gerçekleştirdi. Yoğun seçim çalışmalarının ardından seçimler gerçekleşti. Seçim sonrası bir takım itirazlar devam ettiği de 17 Aralık 1908'de Meclis açıldı²⁶.

Boyacıyan, seçimlerden sonra 10 Ermeni mebusundan²⁷ biri olarak mecliste yerini aldı. Boyacıyan, Ermeni mebusları arasında en çok sözü alanlardan biriydi. Diğerleri ise Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Nazaret Dağavaryan ve Bedros Hallacyanla idi²⁸.

Boyacıyan, 45 farklı konuda söz aldı. En çok söz aldığı konulardan biri *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun Lahiyası*'dır. Söz konusu lahiyanın yedinci maddesine ilişkin eğitilmiş olanların askerlik sürelerinin üç aya indirilmesine dair konuşmasında askerlik eğitiminin ve eğitilmişlerin askerle olan temaslarının önemini vurgulamaktadır. Söz konusu sürenin üç ay değil altı ay olması gerektiğini ifade eder. Gelişmeleri yakından takip ettiği de görülmektedir. Örneğin ilk konuşmasında nükteli bir şekilde üç ayın fazla olduğunu bunun için üç haftanın yeterli olacağını söylemesi üzerine Harbiye Nazırı adına söz alan Kemal Bey'in üç ayda "kimseye öğretmiyoruz" cümlesi üzerine tekrar söz alarak "başka memleketlerde görülüyor ki altı yedi haftada öğretiliyor" demiştir. Bu sözün üzerine Kemal Bey'in "yok yok hiçbir ülkede yok bir tane örnek veriniz" demesine karşılık "İsviçre'de böyledir" diye cevap verir²⁹.

Aynı lahiyanın 28. maddesine "yedi sekiz yaşlarındaki kız çocuklarla ve ellibeş yaşını aşmış kadınlarla evlenenler müteahhil (evlenmiş) addolunur" kararını

²⁵Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.161; İhsan Güneş, *a.g.e.*, c.1, s.243-244; Tefrik Çavdar, *Müntehib-i Saniden Seçmene*, V Yayınları, Ankara 1987, s.5.

²⁶Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 3 (2003), s.128-129.

²⁷1908 Meclis-i Mebusan'ındaki mebus sayısı konusunda kaynaklardaki farklı bilgiler yer almaktadır. Bkz. Olgun, *a.g.e.*, s.101-103-107; Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri:1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul 1976, s.276; Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", (Çev. Mete Tunçay), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul 1995, s.215.

²⁸ Mecliste yer alan Ermeni mebuslar, Vilayat-ı Şarkıyye'de ıslahat yapılması hususunda iki layiha vermişlerdir. Bkz., Erdoğan Keleş, "Krikor Zohrap Efendi ile Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi'nin Ermeni Meselesi'ne Dair Yaklaşımları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, 7. Cilt, TTK, Ankara 2014, s.84-86.

²⁹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 4, c.1, s.183

kabul etmenin sekiz dokuz yaşında evlenmenin kanunen de onaylandığı anlamına geleceğini vurgulayarak evlenme yaşını batıdan örneklerle açıklar³⁰.

Yine dinlerle ilgili bir madde üzerine yaptığı konuşmasında Ermeni kilisesinden örnek vererek Protestan ve Katolik ayırımına dikkat çekip söz konusu maddeye mezhep kelimesinin eklenmesini savunur³¹.

İctimaat-ı Umumiye Kanun Lâyihası münasebetiyle yapılan görüşmelerde toplantılardan önce, toplantıların yer, zaman ve saatini bildirir bir beyannamenin, bazı şartları taşıyan en az iki kişi tarafından imzalanacağını içeren ikinci maddesi³² tartışılırken söz alan Boyacıyan halkın cahil olduğunu meşrutiyet nedir bilmediğini ve muhtemel ki müfsit kişilerin peşlerine takılmalarını eleştirir³³:

“Söylüyorlar ki karyelerde içtima muzır olur. Çünkü ahali cahildir, Meşrutiyet nedir, bilmiyor. Hürriyet nedir, asıl ve esasını bilmiyor. İhtimaldir ki o içtimada müfsit adamlar, onların başlarına toplanıp belki şüpheli işler yaparlar. Sahih midir? Fakat bunun aksini düşünelim. (Eğer bizim Meşrutiyetimizde bir şek ve şüphe varsa, o da halkımızın ekserisinin Meşrutiyetin asıl ve esasını bilmediğinden ileri gelmiştir. Mademki böyledir, bizim vazifemiz, herkesin vazifesidir ki o meşrutiyeti şehirlerde olduğu gibi karyelerde de halka anlatmalı. O zaman biz emin olacağız ki hakikati Meşrutiyet bizim ahalimizin cümlesine de yayılmıştır ve esaslı kalacaktır. Yoksa her daim biz şehirlerde içtima ettiğimiz vakitte biz bu 'ehemmiyetli nasihatları okuduğumuz ve vaaz ettiğimiz sırada acaba karyedeki adamları oraya davet mi edeceğiz? Yoksa karyelerdeki adamlar da gelip de içtima edip, istima edip istifade mi edecekler? Hassaten adamlar gönderip karyelerde, Nahiyelerde ve hattâ çobanı bile dağ başında bularak ona da vaaz ve nasihat etmeliyiz. Ben bu karye ve Nahije hakkında karşı olarak rey verilmesine muterizim”

Boyacıyan, *Kanunu Esasi'nin* 64. maddesi³⁴ görüşülürken *“hiçbir zaman hükümetlerin kendi rızasıyla hukuku milliyeyi halka vermediğini”* vurgulayarak Ayan Meclisi'yle ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmişti:

³⁰Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 4, c.1, s.183.

³¹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 4, c.1, s.415.

³²*İkinci Madde “İçtimalardan evvel bunların mahal ve yevm ve saatini hâvi bir beyanname tanzim: ve bu beyanname bir içtimain akt edileceği belde veya nahije dahilinde ikâmetgâh sahibi olmak ve hukuku siyasiye ve medeniyelerine malik bulunmak şartı ile laakal iki şâhis tarafından isim ve şöhet ve mahalli ikametlerinin tasrihi ile imza olunacaktır.”* Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, Bilal Ofset, Denizli 2001, s.206; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.278.

³³Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*,..., s.209-210; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.474.

³⁴*“Kanunu Esasi'nin altmış dördüncü maddesinin tefrikan ve müstacelen tetkiki zımnında Meclisi Âyân Riyaseti Tezkiresi ve Kanunu Esasi Encümeni mazbatası”* Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, C.3, s.78

“Demek ki millet ne vakit seviyye-yi irfanı yükseliyor, o vakit iddiada bulunuyor. Müstebit hükümetin elinden kendi hukukunu istirdat ediyor. Tabii milletlerin bu suretle elde ettikleri hukuk birbirinden farklıdır. Ahalinin kuvveti veyahut irfanı ne derecede çok ise o ahali daha ziyade hukuk elde etmiştir, ne kadar az ise o kadar az hukuk elde etmiştir. Biliyorsunuz ki bizde meşrutiyeti elde etmiş iken yine elden gitti. O vakit seviye-yi irfanımız o derecede değildi; fakat şimdi ise aynı derecede değildir. Tabii millet ne kadar gözünü açarsa o kadar kendi hukukunu iktisap edecektir. Şu halde ne vakit müstebit hükümetler elinden meşru olarıktan meşrutiyet elde etmiş ise, tabii hükümdarlar; yani hükümetler kendi hukuklarının muhafazası veyahut hukuku milliyenin tahdidi için bir heyet teşkil etmişlerdir. Tarih bize öyle gösteriyor, o heyet işte Heyeti Ayan olmuştur. Benim nazariyemden anlaşılıyor ki ben ayanın mevcudiyeti taraftarı değilim³⁵”.

1326 Dahiliye Nezareti Bütçesi münasebetiyle açılan tartışmada taşradaki doktor ihtiyacına dikkati çeker³⁶. Yine 1326 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası çerçevesinde Posta Telgraf Nezareti bütçesi konuşulurken öğrenci ve hoca azlığından dolayı telgraf ve posta mekteplerinin kapatılmasına karşı çıkarak eksikliğin ne olduğunun anlaşılması gerektiğinin öğrenci azlığının sınav zorluğundan kaynaklandığını vurgulamıştır³⁷. Nüfus Kanunu Layihası çerçevesinde şu sözleriyle tartışmalarda yerini almıştır³⁸:

“Efendiler, nakli mekân etmekte, biz, beş sene veyahut üç sene müddet koyuyoruz. Niçin ora ahalsinin ahvaline vâkıf olmak ve anlamak içindir. Fakat 'bilmiş olunuz ki çok defa muharrir ve muhabirler bir yerde bir ay veyahut iki ay dolaştıkları halde belki bizden ziyade ve çoklarımızdan ziyade muvaffak oluyorlar. (Gürültü) Eğer bir âlim adam bir memlekete gittiği vakıta, oranın yerlisi olmak isterse, şu halde o adamın niçin Belediye Reisi veyahut İdare Âzası veyahut Mebus intihap olunmaya ve hakkı siyasetini istimal etmeye hakkı olmasın? Onun için teklif olunan takrire ben muhalifim ve kat'iyen kabul etmiyorum. Diyorum ki bu gayet muzırdır.”

“Hakk-ı Telif Kanun Lâyihası” münasebetiyle yapılan görüşmelerde bu kanun maddesini kabul etmenin fakir çocuklarını okuyamayacaklarını anlamını taşıyacağını dolayısıyla bu madde kabul edildiği takdirde fakir çocuklara ders kitabı yardımı yapılması gerektiğini vurgular³⁹.

“Ahz-ı Asker Kanunu münasebetiyle” yapılan görüşmelerde de askerlik süresi ile ilgili tartışmalara katılmış Hizmeti askeriyyenin 20 seneye inmesini değil;

³⁵Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.3, s.103.

³⁶Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.5, s.417.

³⁷Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.5, s.381.

³⁸Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.5, s.427.

³⁹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.1, s.592.

fakat hizmet-i muvazzafanın 2 seneye inmesini teklif ederim. Sözlerine şu şekilde devam eder “Şu halde, bir asker yarın Redîf olduğu zaman biz ona silah ve nöbet teslim edeceğiz. Muharebeye girecektir. Eğer ona itimat edip silah teslim edebilirsek, diğerleri behemehal 2 senede öğrenebileceklerdir. Şu halde, benim teklifim şudur ki, 2 sene Muvazzaf, 6 sene İhtiyat, 7 sene Redif, 6 sene Müstahfiz olmalıdır.”⁴⁰

1908’de tüm ülke genelinde o yılki hasadın iyi olmaması nedeniyle yokluk çekilmekteydi. Mecliste özellikle gayri müslim mebuslar, Anadolu’daki kıtlığı sık sık dile getirmekteydi⁴¹. Nitekim Boyacıyan da bölgesi ile ilgili kıtlık olayını dile getiren mebuslar arasında yer alıyordu. Sivas Mebusu Cudi, Şükrü ve Mustafa beylerin Sivas ve çevresinde yaşanan kıtlığın hafifletilmesi için ne gibi önlemler alındığına dair Dahiliye Nezaretine sorulması için verilen takririnin görüşmelerinde Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, gerek ziraat ve gerekse ahalinin yemeklik ve tohumluk ihtiyaçlarına dair vilayetlerin hepsinden telgraflar aldığını, “*fakat maatteessüf bu işaret ve isteklerin ciddi bir tetkikata müstenid olmadığına görüldüğünü*” ifade ederek özellikle kıtlığın en yoğun yaşandığı Erzurum’da ihtiyacı karşılayabilmek için alınan önlemleri anlatır⁴². Bu konuşma üzerine söz alan Boyacıyan, Adana ve civarında da kıtlık olduğunu belirterek Hilmi Paşa’ya oralara da para verilip verilmediğini sorar ve ekler: “*öküz yoktur ki çift sürsün, tohumları yoktur ki eksinler o halde o bölgenin durumu için Nazır Bey araştırma yapmış mıdır?*” diye sorar⁴³. Dahiliye Nazırı’nın verdiği açıklamalar yeterli bulunmasına rağmen şikayetlerin devam etmesi üzerine yapılan araştırma sonucunda özellikle Doğu illerindeki asayişsizliğin çatışmaya dönüşme ihtimalinin ortaya çıkması nedeniyle Dahiliye Nezareti Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamüretülaziz, Bitlis vilayetleri dâhilinde çıkan ve güvenliği halkın huzurunu ihlal eden durumları ortadan kaldırmak için bu söz konusu vilayetlere Ayan üyesi Galip Bey başkanlığında bir ıslah heyeti gönderilmesini teklif etmiştir. Söz konusu heyetin yol masraflarının karşılanması için meclise bir yazı gönderilir⁴⁴. Boyacıyan, bu tartışmalara şu sözlerle katılır: “*Kabine bunu kararlaştırmışsa eyaletlerden gelen dilekçeler, patrikhaneler, ruhbanlar, murahhaslar tarafından gerçekleşen olaylar üzerine kararlaştırılmıştır. Böyle heyetler gönderilmesine mahal vermedikçe biz iftihar ederiz ve o zaman memleketimizin böylece şenleneceğine ve terakki edeceğine kanaat hasıl ederiz. Fakat halihazırda Diyarbekir’den Bitlis’ten, Muş’tan, Adana’dan her taraftan aldığımız istihbarat çok gaddarlık olduğunu gösteriyor. Yine de eski halin devam ettiğini görüyoruz. Eğer oranın kaymakamları, valileri, mutasarrıfları ile asayiş sağlanabilecekse, neden sağlanmıyor? Demek ki böyle bir heyetin gitmesi gerekiyor. Ben de fazla para sarf etmek istemiyorum. Fakat, eğer*

⁴⁰Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.4, s.151.

⁴¹Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.274.

⁴²Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.33; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c.1, Sene 1, s.189-190.

⁴³Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.34; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.1, s.190.

⁴⁴Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.36-37 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene1, c.1, s.494.

başka bir çare, başka bir tedbirini varsa, şimdiden başlayarak, valilere, kaymakamlara, mutasarrıflara iyilikle bu münasebetsizliklerin önünün alınması emri verilmelidir. Ama arkadaşımızın birinin dediği gibi, bu heyet de eski heyetler gibi olacak, aynı hal devam devam edecekse, gönderilmesine taraftar olamam, anlaşıldı mı?” sözleriyle fikrini belirtmiştir.⁴⁵ Nitekim Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi ve rüfekasının “*Erzurum ve havalisindeki kahtü gala dolayısıyla Dahiliye Nezaretince mahalli belediyeye gönderilmesi mevcut dört bin liranın eda olunmayacağı beyan edildiğinden halkın tehvini ihtiyacı için Nezareti müşarüneyhaya tebligat yapılmasına dair tahriri münasebetiyle*” yapılan görüşmelerde birkaç hafta önceki toplantılarda Erzurum, Sivas ve Adana vilayetleri çiftçilerinin de kuraklıktan dolayı yaşadıkları sıkıntıları dile getirmeleri üzerine gerekenin yapılacağı bildirildi. Boyacıyan, Haçin ve Kozan’da sorunun devam ettiğini vurgulayarak bu konuda ne gibi önlemlerin alındığı sorusunu yöneltti⁴⁶.

Adana Olayları’ndan sonra Hamparsum Boyacıyan’ın da içinde bulunduğu bir grup tarafından yaşanan olayların önlenmesi için alınacak tedbirlere yönelik takdir verildi⁴⁷. Buna göre dönemin Adana Valisi Cevat ve Dahiliye Müsteşarı’nın görevlerini yerine getirmemeleri ve bazı memurların da görevlerini ihlallerinden dolayı Divan-ı Harbi Örfi’de yargılanmaları istendi. Ayrıca takdir de, ilan edilen İdare-i Örfiye Dairesi’ne Halep vilayetinden Antakya ve Zeytun gibi mahallerin de dahil edilmesi ve Divan-ı Harbi Örfi heyetinin tarafsızlığının sağlanması için buralardan üye seçilmesi, tehlikede bulunan Dört Yol kasabası için gerekli tedbirin alınması, halka yardımda bulunulması, yardıma muhtaç ve korumasız kalan biçarenin işe, iskan ve aklıktan kurtarılması için yeterli paranın ayrılması ve şayet mahallinden sağlanamıyorsa merkezden gönderilmesi; gasbedilmiş malların vakit geçirilmeksizin geri alınıp sahiplerine verilmesi ve yakılmış binaların miktar ve kıymetleriyle, öldürülenlerin adet ve isimlerinin tahkik edilip kayıtlarının tutularak hükümete gönderilmesi ve her kasabada karma, tarafsız komisyon oluşturulması gibi maddeler yer almaktaydı⁴⁸.

Boyacıyan, Adana Ermeni Olayları sonrası çok fazla söz almamış ancak söz aldığı da diğer gayrimüslim mebuslar gibi yönetimin olaya seyirci kalmasını

⁴⁵ Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s. 38; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.1, s.497.

⁴⁶ Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s. 41; 274; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.2, s.132.

⁴⁷ Söz konusu takdir Adana Mebusu Ali Münif, Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Mersin Mebusu Arif Hikmet, Halep Mebusu Arif Hikmet, Halep Mebusu Ali Cenani, Hama Mebusu Abdulhamid Zehravi, Sivas Mebusu Dagavaryan ve Erzurum Mebusu Varteks imzalarıyla verilmiştir. Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.297; Seda Bayındır Uluskan, “Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yansımaları”, *1909 Adana Olayları Makaleler*, (Ed. Kemal Çiçek), TTK, Ankara 2011, s.243-241; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.69-71.

⁴⁸ Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.303-304; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.110-111.

eleştirmiştir. Nitekim konuşmasında daha önce kendilerine haber geldiğini ve bu konuyu bildirdiklerini ancak dikkate alınmadığını şu ifadelerle dile getirmiştir⁴⁹:

“Vali hakkında gerek mektupla ve gerek telgrafla Adana mebuslarına ve bendenize, arkadaşlarıma haber gelmiş olduğundan biz müracaat ettik. O vakit Adil Bey Dahiliye Vekâletinde bulunuyordu ve «icabına bakacağız, arz edeceğiz» derken vakit geçti. Tekrar müracaat ettik, «nazarı dikkate alacağız» diyerek vakit geçirildi. Ondan sonra bu vukuat, bu iğtişâstan sonra tekrar müracaat ettik. Anlaşıldı ki sebebiyet veren veyahut memurlar ceza görmediği için ikinci defa tekrar yaptılar”

Boyacıyan konuşmasında ayrıca gönderilen birliklerin Ermeni nüfusu savunacağı yerde saldıranların tarafında yer aldığını vurgulamaktadır⁵⁰:

“Hacın üzerine, Haçın muhasara olunmuş, iki gün kurşun yağmuru altında kalmıştır. O iki gün arasında Redif, ahaliyi muhafaza edecek yerde, aynı burada bize karşı olan müstebit neferat gibi, bize karşı isyan eden asker gibi isyan adamlar tarafını, iğtişâş tarafını tutmuşlar.”

“Biz vicdan, hürriyet, insaniyet hakkının iştikakını arıyoruz. Mamefih, biz vatandaş hakkına tecavüz etmeyeceğiz diye bağıryorduk. Fakat mamul ediyorum ki, artık vakit geçmiştir. Herkes anlamıştır ki, Ermeni milletinin bu hususta hiçbir kusuru yoktur, kendi hakkını şey etmekten maada; şu halde ümit ediyorum ki, artık o cehalet asrı geçmiştir, hakikat ortaya çıkmıştır. O valiler ki, Ermeni milletini fena gösteriyorlarsa, onların mübalağa ve yalan olduğu anlaşılmıştır. Şu halde, yazılan tahririn tahtı nazara alınmasını ve ona göre icabının icra edilmesini talep ederim.”

“Adana ve havalisinde zuhur eden iğtişâşat ve ittihaz olunan tedabir hakkında Dahiliye Nezaretinden istizah” (açıklama) görüşülürken de Boyacıyan, idari örfiye ilan edilmesi durumunda tayin edilenlerin taraftar olacağını vurguladı. Boyacıyan devam eden konuşmalarda Vali'nin neden daha önce görevden alınmadığını sormuştur⁵¹.

Meclis konuşmalarını zaman zaman seçim bölgesinden örneklerle desteklediği görülmektedir. Nitekim bundan sonra doğacak ve 22 yaşında bulunan gayrimüslim erkeklerin fiilen askerlik yapmasını, 23 ve daha yukarı yaşlarda olanların ise, bazı değişikliklerle bedel vermesini içeren⁵² *“Efradı Gayrimüslimeden bedala-ı askeriyyenin sureti istifasına dair lâyiha-i kanuniyye münasebetiyle”* yapılan görüşmelerde Boyacıyan layihanın uygulanabilirliğini sorgular ve

⁴⁹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.111.

⁵⁰Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.112.

⁵¹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.114.

⁵²Kanun layihasının maddeleri bkz. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet ...s.85*; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5, s.7-8

Adana'dan örnek vererek sözlerine devam eder. Adana olaylarında sadece Haçin'de 3000 kişinin aç ve korumasız kaldığını, bunlardan nasıl para talep edilebileceğini sorgular⁵³. Yine “*Diyarbakır Meclis-i Umumisi'ne müracaat eden bazı aşairin iskânları hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle*” yapılan görüşmelerde aşiretlerin iskan ettirilmesinin yararlı olduğu üzerinde durmuştur. Boyacıyan bu konuda bir de takrir sunmuştur. Söz konusu takrir Adana vilayetindeki aşiretlerin iskanına yöneliktir. Söz konusu madde konuşulurken iskanın daha kapsamlı olarak dikkatlice yapılması gerektiğini belirtir. Çünkü göçebelik iki şekilde olmaktadır. Birincisi belirli bir yerleri olmayıp Aydın'dan Çukurova'ya uzanan bir göçebe hayat; diğeri ise yaylak ve kışlak tarzındaki konar göçerliktir. Her iki grubun da gelişi gidişlerinin belirli bir düzene bağlanması gerektiğini savunur.

“1327 Senesi Dahiliye Nezareti Bütçesi” görüşmelerinde iki yıl önce yaşanan Adana Olayları'na vurgu yaparak Devletin bir çok nüfus kaybettiğini belirtir. Felakete uğrayan halkın ise teselliye ibadethanelerde bulunduğunu ifade eder. Hatta kilise yapmaları için yerler verildiğini belirterek, kilisenin yapılması sırasında yaşanan olayları tek tek anlatarak kilise inşaatının yıkılmasına emir verilmesinin sorgulamasını yapar⁵⁴.

Boyacıyan çoğu konuşmasında adalet ve hürriyet kavramlarına vurgu yapmaktadır. Zaten 1908'de tekrar İstanbul'a döndükten sonra ayrılıkçı Hınçak Cemiyeti içinde de silahlı mücadele isteyenlere karşı çıkmış barışçı bir politika izlemekten yana tercihini kullanmıştı. Çünkü Boyacıyan, silahlı mücadele yönteminin çok etkili olmayacağını biliyordu. Bu nedenle de “*halkın elinden anayasal haklar alınmadığı sürece*”, cemiyetin yasal düzende faaliyet göstermesini benimsemişti⁵⁵. Örneğin “*Tahsili Emval Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası*” münasebetiyle yapılan görüşmelerde verginin hangi isimle ifade edilirse edilsin vergi olmadığını bedelat-ı askeriye olduğunu vurgular. Gayrimüslimlerin daha önce ödedikleri vergilere dikkat çekerek kendi istekleri dışında ödedikleri bir bedel olduğunu belirtmektedir. Eğer kişi gayrimüslim ise onun askere gidip gitmek istemediğine bakılmaksızın kanun gereğince alındığını gayrimüslimlerin o bedeli ödemeye mecbur bırakıldığını belirterek o zaman vatanın savunmasında haklarının olmadığını düşündüklerini dile getirmektedir. Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla artık onların (gayrimüslimlerin) askerlik yapma ya da bedel ödeme seçiminin kendilerine bırakılması gerektiğini ifade eder. Eğer bu seçim hakkı gayrimüslimlere tanınırsa şimdiye kadar imrendikleri Osmanlılar gibi “*biz de gider asker oluruz ancak askere gitme zorunlu olursa gayrimüslimler eşitliği ne yapalım*

⁵³Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.98; “*Pekiye, biz bu usûl mucibince bunu kabul edersek, ben Adana vilâyeti mebusu bulunduğum cihetle 31 Mart Hadisesinden sonra bu kadar binlerce, hiç olmazsa Haçin kasabasından 3 bin kişi aç kalmıştır. (Gürültü) Demek oluyor ki bu usûl mucibince onlar aç oldukları halde, biz onlardan para tahsil etmeye mecbur olacağız. Halbuki onların bugün yiyecek ekmekleri yoktur. Bunu arz ederek demek istiyorum ki, bu bedelat-ı askeriyeyi şu eski usûl mucibince kabul edersek, gayri kabili tahsil olacak, yani bütçemiz yine açık kalacak. Biz çalışıyoruz ki bütçemizde açık kalmasin*” devam eder. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5, s.189

⁵⁴Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.6, 599-600.

⁵⁵Avagyan-Gaidz F. Minassian, *a.g.e*, s.74.

der” şeklinde sözlerini tamamlar. Adalet, hürriyete, eşitliğe vurgu yaparak zorla askere almanın bunlara aykırı olacağını belirtir⁵⁶:

*Bundan dolayı bütçede oluşan açık bir şekilde kapacağını ancak meşrutiyette oluşacak eşitsizlik var, bireysel yada toplu olarak milletin zorlanması demek adalet, hürriyet ve eşitliğin olmadığı anlamını taşımaktadır. 1325 senesi bedelat-ı askeriyesini mebus sıfatıyla nasıl telakki edeceğim? Ben öyle zannederim ki bu eşitsizlik veya hürriyetin baki olmaması bir nişane olacak ben buna hiçbir zaman razı olamam ve olamadığı siz de hakkaniyetle göreceksiniz.*⁵⁷

“Sicil-i Nüfus Kanunu Lâyihası münasebetiyle” yapılan görüşmelerde kayıtlarda milletin kendi uyruklarının yazılmasına vurgu yapmakta⁵⁸:

“Fakat Kanun-ı Esasi’de hürriyeti vicdaniyye olduktan sonra ben bugün Ermeni Mezhebi tanıyorum, fakat hiçbir kimse men’ edemez, yarın Yahudi olabilirim, öbürğün de falan mezhebe sülük ederim. O, vicdan meselesidir. Herhangi mezhebe sâlik olursa olsun, ben Ermeniyim; böyle Ermeni olmaklık hiçbir vakit benim Osmanlı olmaklığıma mâni değildir. Bu noktada nazarı dikkatinizi celbederim. Bu, ehemmiyetlidir. Bizim içimizde milliyetler vardır Arap Arap’tır, Çerkez Çerkez’dır, Rum Rum’dur. Şu halde her ne mezhebe tâbi olurlarsa olsunlar, zikredecek olursak daha esaslı bir taş üstünde bina yapılmış olur.”

“1327 Senesi Dahiliye Nezareti Bütçesi” görüşmelerinde daha önce bahsettiğimiz kilise meselesine girmeden önce “ittihat ve itilaf-ı anasır-ı Osmaniye” ifadesini kullanarak ister hükümetçe ister bir anasır veyahut bir fert tarafından ittihat ve itilaf-ı Osmaniye’yi ihlal edenlere karşı daima karşıyım ifadelerine yer verir. Aynı konuyla ilgili devam eden konuşmalarında hükümetin izleyeceği siyasetle unsurlar arasındaki muhalefet duygusunu izole etmesi gerektiğini vurgulamaktadır⁵⁹.

İttihat Terakki Cemiyeti kendisine yöneltilen eleştirileri, muhalefeti ve muhalefetin ülke içinde doğuracağı sakıncalar nedeniyle cemiyetleri kontrol altına almak amacıyla *Cemiyetler Kanunu* teklifi verdi ve 6 Haziran 1325’te müzakereler başladı⁶⁰. Söz konusu layihanın geneli ile ilgili olarak Boyacıyan insanların, düşündüklerini özgürce ifade etmeleri konusunda serbest bırakılmalarının daha doğru olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devletin fonksiyonunu baba evlat ilişkisine benzeterek yönetimin ancak bu şekilde milletin düşüncesini öğreneceğini ve ona

⁵⁶Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet...*, s.76-77; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.4, s.422-423.

⁵⁷Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.4, s.422-423.

⁵⁸Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.2, s.266.

⁵⁹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.6, s.599.

⁶⁰Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.219.

göre önlemler alacağını vurgular. Cemiyet yapılanmalarına izin vererek insanların düşüncelerini özgürce ifade edebilmelerinin olanaklı kılınması, gizli cemiyetlerin oluşumunu engelleyecektir. Hükümet adaletli idareyi temel alırsa Ermeni, Rum ve Bulgarların gizli cemiyet kurmak için bir nedenleri kalmayacaktır. Cemiyetleşme hususunda Amerika örneğini vererek bunun her yerde aynı olduğunu ifade eder. *“Amerika da bin çeşit millet olmasına rağmen hiçbiri kendi milleti için çalışmaya ihtiyaç duymuyor. Eğer bunu engellersek unsurları o zaman mecbur bırakacağız onları gizli cemiyet oluşturmaya. Bu da hürriyeti tehlikeye sokacaktır. Hürriyeti ve meşrutiyeti takviye edelim”* şeklindeki sözleriyle söz konusu layiha hakkındaki sözlerini bitirmektedir⁶¹.

Cemiyetler Kanunu'nun 4. maddesine⁶² dair konuşmasında aynı millet içinde farklı fırkaların olmasının o milletin gelişmesi için önemli olduğunu vurgulayarak siyasi cemiyetlerin varlığı ile meşrutiyetin gerçekleştiğini vurgulayarak, siyasi cemiyetler var ise ayrı ayrı milletlerin cemiyet kurmasının neden kabul edilmediğini sorgulamaktadır. Milletlerin kendi dilleriyle konuşması onların ilerlemesini kolaylaştırır. Bir devlet ahalisinin namusunu, ırzını, malını, canını korumakta kusur ederse, korkulan durum o zaman olur. Devlet, tüm bunları koruduğu sürece, bütün Osmanlıların menfaatleri aynı noktada birleşecektir. Şu sözlerle de söz konusu maddeye neden itiraz ettiğini ifade eder: *“Hangi lisanla olursa olsun onun için ben bu milliyet, kavmiyet üzerine teessüs edecek siyasi cemiyetlerin esbab-ı terakkiden olduğuna kaniyim. Bunların men'i hususuna muterizim. Yani lazımdır ki her millet ne lisanla kolaylıkla bir fikri tamim eyliyorsa o fikr-i siyasiyi kendi lisanlarıyla neşr-i tamime müsaade etmelidir. Eğer mümanaat edecek olur ve bununla beraber zulmedecek olursa ister istemez onlar da gizli cemiyetler tesis edecekler ve bizim başımıza bela açacaklar, bizin başımıza yüz bin belâ açarlar”*⁶³. Yine söz konusu layihanın gizli cemiyetlerin yasak olduğu ve kuruluşundan sonra resmi makamlara bildirilme şartlarıyla ilgili olan altıncı maddesi⁶⁴ konuşulurken cemiyetlere üyelikte yaş tartışması gündeme oturur ve

⁶¹Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.225-226; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 4, s.476-477.

⁶²“*Dördüncü Madde: Kavmiyet ve cinsiyet esas ve ünvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili memnudur*” Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.27; Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.236.

⁶³Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.247; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.450-451.

⁶⁴“*Altıncı Madde –Haftı cemiyetler teşkili kat'iyen memnudur. Binaenaleyh bir cemiyet tesis edilir edilmez eğer merkezi idaresi Dersaadette ise Dahiliye Nezâretine ve taşrada ise mahallinin en büyük mülkiye memuruna cemiyetin unvan ve makasidini ve merkezi idaresini ve umuru idare sini ve umuru idare ile mükellef olacakların isim ve sıfat ve mahalli ikâmetlerini mübeyyin cemiyetin müessisleri tarafından mahtum ve mumzâ bir beyannameye, cemiyetin nizamnamesi esasisinden iki nüshası cemiyetin mührü resmîsiyle musaddak olarak raptedilecektir. İlmühaner ahzından sonra keyfiyet müessisleri tarafından ilân olunacaktır. Cemiyetler gerek nizamnamesi esasî ve gerek heyeti idare ve mahallî ikametlerince icra eyledikleri tâdilât ve tebeddülâtı derhal hükümete bildirmeye mecburdurlar. İşbu tâdilât ve tebeddülâtın şahsî sâlise karşı hükmü ancak Hükümete ihbarı gününden muteber olur. İşbu tâdilât ve tebeddülât bir defteri mahsusaya kaydolunacak ve defteri mezkûr ciheti adliye ve*

Boyacıyan bu konuya “akıl yaşta değil baştadır” sözleriyle cevap verir. “Geriye baktığımız zaman bir çok yaşlı fakat cahil adamlar görülecektir. Şayet mekteplerden çıkanları zeki, alim ve anlayışlı kişilerdir diye kabul ediyorsak, niçin onlara fikirlerini uygulama hakkı vermeyecektik. Hiç olmazsa 21 yaşından sonra, ister siyasi olsun, ister ilmi olsun, cemiyet kurma hakkı verilmeliydi” diye bu konudaki düşüncelerini belirtir⁶⁵.

Cemiyetler Kanununun 16. maddesi⁶⁶ cemiyetleri yasal zemine taşınmasıyla ilgiliydi. Bu konuyla ilgili tartışmada Boyacıyan, bu madde için verilen sürenin yetersizliğine vurgu yapmış ve bu durumu ifade etmek için Hınçak Cemiyeti’ni örnek vermiştir:

Cemiyetler çok vardır. Onlardan birisi meselâ Hınçakıst Komitesi, nizamnamesi dahilisi mucibince esas olarak kendisi sosyal demokrattır ve sosyal demokrat, esasen kendi terakkiyatına devam olunmak şartıyledir, kuvve-i cebriye vasıtasıyla elde edilecek değildir. Kendi hürriyetini revolüsyon ile değil Evolüsyon ile kazanacaktır ve cemiyet, kendi nizamname-i dahilisi vasıtasıyla bu bizim yazdığımız kanunu tatbik ettirmek için, hiç olmazsa, veya eğer işine gelmezse ne olacak, bozulacak mı? Veyahut nizamname i dahilisini yeni kanunnameye tatbik edecek ve nizamname-i dahilinin tebdili dahi lâzımdır ki kendi Heyeti Umumiyesini toplasın ve onu tebdil etsin. Çünkü onun yanında bulunan bir heyet, kendi başına onu tebdil edemez. Tabii rey toplıyacak. On a göre tebdil edecek. Şu halde bu, hiç olmazsa üç aydan değil, dört aydan altı aya kadar olmasını teklif ederim. Hiç olmazsa üç ay olmalı. Şimdiden, daha malum değildir...”

Cemiyetleri o kadar dara sokmamak, müsaadeli bulunmak lâzımdır. Zannetmeyiniz ki o Cemiyetlerin hepsi milletin ve Vatanın menfaatinde çalışmıyor. Eğer öyle düşünenecek olursanız, hata etmiş olursunuz. Bilmiş olunuz ki, hepsi de bizim gibi ciddi olarahtan vatanın terakkisine hizmet ediyorlar. Şu halde lâzımdır ki müsaadeli davranalım⁶⁷”.

mülkiyeden her ne zaman talep edilirse ibraz kılınacaktır”. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.253; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, Cilt 5, s.28.

⁶⁵Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s. 255; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.33.

⁶⁶“Onaltıncı Madde — Elyevm mevcut olan cemiyetler, işbu kanunu n ilân tarihinden itibaren bir ay zarfında 2. ve 6. maddeler mucibince beyanname ita ve ilân şartını ifaya ve mevaddi saire ahkâmına tevfiği muameleye mecburdurlar.” Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.261; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.562.

⁶⁷Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s. 260-261; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5, s.92.

Herhangi bir cemiyetin genel menfaatlere aykırı olarak kabulünün, Şura-yı Devlet'in kararı ve hükümetin tasdiğiyle olacağına dair olan 17. maddeye⁶⁸ yönelik konuşmasında şöyle demiştir; “hiçbir devlet ve hükümetin genel menfaatlere aykırı hareket ettiğini kabul etmeyeceğini, hepsinin adalet ve hürriyet için çalıştıklarını iddia edeceklerini söyler. Eğer bu madde istibdat döneminde konulmuş olsaydı Hınçak Komitesi de İttihat ve Terakki Cemiyeti de muzırdır denilir ve kapatılırdı, biz de hürriyetimizi elde edemezdik. Meşrutî bir yönetimde bu maddenin kabulü, vicdani olarak düşünülduğünde uygun değildir⁶⁹”.

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun umuma müteallik hizmet veren şirketlerle çalışanları arasında ihtilafın sebeplerini Nafia Nezareti'ne bildirmeleriyle ilgili birinci maddesinin⁷⁰ görüşmelerinde “sosyalizm” üzerine tartışmalar nedeniyle söz alan Boyacıyan sosyalizm meselesi ortaya atıldığı için söz almaya mecbur olduğunu söyler ve sözlerine şu şekilde devam eder: “Bendeniz sosyalistim. Fakat (olabilir ki) benim fikirlerim yanlıştır. Belki biri kalkar beni ikna eder ve ben sosyalistlikten vazgeçerim veya belki ben sizi ikna ederim, benim görüşlerimi kabul edersiniz. İnsanlar kim olursa olsun ortak çıkarlarda birleşirler. Örneğin yönetenlerin, hükümdarların hepsi ahaliye daha fazla hükmetmek için çabalar. Bunun için memleketimizdeki tüccarların çıkarları ortaktır. Tüccarlar daha fazla kâr elde etmek için çalışıyorlar. Avrupa'daki tüccarlarla haberleşip kendi çıkarları için gereken şirketleri kuruyorlar. Biz bunu önlemeye çalışmıyoruz. Ama bütün dünyadaki işçilerin çıkarları ortaktır. Biz Ermeni, Türk, Kürt birbirini kırmayın, katletmesin istiyoruz. Sendika ile bir araya gelmeleri, çıkarlarının ortak olduğunu anlamalarıyla olur. Ne zaman işçiler, sabahtan akşama kadar ter içinde çalıştıkları halde aç kaldıklarını görür ve anlarlar, o zaman birbirlerine daha sıkı sarılırlar. Bu durumda mezhep, milliyet meselesi ve bundan doğan mücadeleler de ortadan kalkar”. Boyacıyan, devam eden konuşmasında çıkarları ortak olan tüccara, sanatkara Türkiye'de ve Avrupa'dan olduğu gibi birleşmelerinde sağlanan kolaylığın işçilere sağlanmasına vurgu yapar. Ayrıca hükümetin bu durumdan herhangi bir zarar görme konusunda endişelenmesine gerekmediğini çünkü işçi sınıfının o kadar bilinçli olmadığını ifade eder. İşçilerin Avrupa ile iletişimlerinin önemi vurgular ve

⁶⁸“Onyedinci Madde –Bir Cemiyetin menafîi umumiyeye hadim addolunması Şurâ-yı Devlet kararıyla devletçe tasdik olunmasına mütevakıftır. “Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.261; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5, s.93.

⁶⁹Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.261; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5, s.93.

⁷⁰“Birinci Madde: Canibi Hükümeti ruhsat ve imtiyaz istihsal ederek, demiryolu ve tramvay ve liman muamelatı ile umuru tenviriyeye gibi umuma müteallik bir hizmet ile mükellef bulunan her nev'i şirketlerle müstahdem ve amelesi beyninde şeraiti istihdamlarına dair ihtilafat vukuunda müstahdem ve amelei merkume üç vekil intihabına mecbur olup, bunlar Ticaret ve Nafia Nezâretine nüshateyn olarak takdim edecekleri istidada ihtilafı vakın mahiyet ve esbabını izah edeceklerdir.” Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.137; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3, s.689.

örneklerle açıklamalarına devam eder. Sendikanın yararlı olduğuna vurgu yaparak sözlerini tamamlar⁷¹.

Ta'til-i Eşgal Kanun Lahiyâsı'nın geneli hakkında görüşmeler 13 Haziran 1325'te bittiği halde 18 Haziran'da Şura-yı Devlet'in tanzim ettiği ve encümenin değiştirip meclisin görüşüne sunduğu ek madde münasebetiyle bu müzakereler yine devam etmiştir. Daha önce belirttiğimiz birinci madde yeniden görüşüldü⁷². Bu görüşmeler sırasında Boyacıyan söz konusu maddeyi şu sözlerle eleştirir: Genel sorunlara da işçi ile sermayader arasında anlaşmazlık çıkması durumunda, Nafia Nezareti'ne başvurmak zorunda kalacaklar, fakat ihtilafın şartları belli olmadığı için işçi iki üç ay bekleyecek ve eğer ihtilafın hal şekli işine gelmezse eli kolu bağlı olarak, ilelebet çalışmaya mecbur olacaktır.

Boyacıyan, işverenlerin önceden şartlarını belirlemelerini bu şartlarda çalışmak isteyenlerin çalışmasının daha uygun olduğunu belirterek hükümetin bu konuda karar almasını, işçileri o şartlara uymaya zorlamasını eleştirir. Bu konuşmasında da sosyalizme vurgu yapar. Köylüler ve reñçberler söz konusu olduğunda kendisinden daha çok savunduklarını ama aynı köylü ve reñçberin geçim şartlarından dolayı şehirlere göç edip orada işçi olarak çalışmaya başladığında onların halini düşünmemekle eleştirir. Hükümetlerin çıkarlarının sermayedardan yana olduğunu vurgulayarak söz konusu kanunun gerekli olmadığını söyler. Söz konusu kanundan önce işçilerin haklarını koruyacak bir kanunun yapılması gerekliliğini vurgulayarak ondan sonra böyle bir kanunun çıkarılabileceğini savunur⁷³. Yine aynı kanunun kamu hizmeti veren kuruluşlarda ve iş bırakılmasına sebebiyet verenlere takdir edilen cezalarla ilgili olan sekizinci maddesine Boyacıyan, işçiyi ilgilendiren konularda yasaklar koyulduğunu ama onun yaşam standartlarının değerlendirilmediğini vurgulayarak itiraz eder. Zengin ve tüccarı örnek vererek onların nasıl kendi rahatları elde edeceği kâr düşünüp, işine geldiği gibi, kendi yararına girişimde bulunuyorsa işçilerin de kamuya hizmet veren işletmelerde çalışsalar bile bir takım haklara sahip olması gerektiğini savunur. Kendisinden örnek vererek: bir amelenin arkadaşı olsam ve ona verilen yevmiyenin geçimini sağlayamadığını görsem ve o arkadaşlarıma yevmiyemizi biraz artırmak için grev yapalım desem, bu suç mu olacak? sorusunu yöneltir ve tehdit, cebir ve şiddete ceza verilmesini anlarım. Fakat yalnız söz ile teşviki zararlı görerek, ona ceza verilmesini anlamıyorum der ve bu ibarenin kalkmasını teklif ederek sözlerini tamamlar.

Nezâret adına konuşan Ali Bey'in, amele ve sermayedarın menfaatlerini birleştirmeye çalışacağız sözlerinin olanaklı olmadığını, birinin kâr etmesi diğerinin zarar etmesi anlamına geleceğini söyler. Tabi işçi hakkettiğini alamayınca hakkını arayacak bunu yaparken de arkadaşlarını teşvik edeceklerini vurgular. Bunlara ceza

⁷¹Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.142-144; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 3, s. 694-695.

⁷²Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.155-156.

⁷³Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.157-158; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.113-114.

vermenin vicdansızlık olduğunu ifade ederek sözlerini tamamlar⁷⁴. Söz konusu kanun layihasının ikinci görüşmelerinde de aynı madde (sekizinci madde) tartışma konusu olur. Ali Bey'in sendika konusunu Osmanlı unsurlarının birbirinden ayrılmasına bağlayan konuşmasına Boyacıyan kabinesinin kendi rahatı için getirdiği teklifinde ısrar etmesinin doğal olduğunu, kendilerinin ise memleketin, ahalinin rahatı için ne gerekirse onun kabulü için çalışacaklarını vurgular. Kabine kararı kabul etmezse istifa eder yerine yenisi gelir. Bu durumlar meşrutiyet sisteminin yavaş yavaş yok edileceğini belirtir. O güne kadar yapılan birçok kanunla ahalinin haklarının sınırlandırılmıştır. Şimdi de hükümsüz uygulanması mümkün olmayacak bir Ta'til-i Eşgal Kanunu'yla halkın hukuku sınırlandırılmaktaydı. Daha sonraki açıklamalarında da sendikal hakların bir takım gelişmeleri önlemek için sınırlandırılabilirliğini ancak tamamen yasaklamanın halkın temel haklarına müdahale olduğunu savunmuştur⁷⁵.

Sonuç

Konuşmalarından verdiğimiz alıntılarda görüldüğü gibi Boyacıyan mecliste, genelde tüm gayrimüslim tebaanın özelde ise Ermenilerin anayasal hakların sağlanması ve korunması yönünde tavır sergilemektedir. Bu duruş aslında Hınçak Cemiyeti'nin 1908 sonrası benimsediği tutumla örtüşmektedir. Şöyle ki cemiyet illegal bir yapıda iken hazırladığı program ve Kanun-i Esasisi'nde yakın ve uzak amacını belirlemiş, bunları gerçekleştirmek için izlenecek yöntemler üzerinde durmuştur. Ayrıca mücadelelerinin haklılığını ortaya koymak için Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı baskıyı dile getirmiştir. Ancak meşrutiyetin ilanından sonra legalleşen cemiyetin programının da bu yönde değiştiği görülmektedir. Bu süreçte "Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti" adını alan cemiyet programından ihtilal kaldırmış, programı meşruti rejimin gereklerine uydurmuştu⁷⁶. Mecliste sosyalist mebus olarak tanımlanan Boyacıyan sosyalizmle ilgili tartışmalarda da yerini almıştır.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları:

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA., Y. MTV., 74/84.

BOA., Y. PRK. AZN., 16/4.

BOA., DH. SYS., 53/3.

BOA., Y. PRK. AZN., 16/4.

BOA., Y.PRK. BŞK., 35/2.

⁷⁴Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.165-166; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.120.

⁷⁵Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet...*, s.189; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c. 5, s.396-397.

⁷⁶Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Dersaadet, 1325 [1909], BOA., DH. SYS., 53/3.

2-Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 4, c.1

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.3

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.3

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.5

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.1

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c.4

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.1

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.2

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.5

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.6

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.4

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 1, c.4

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 2, c. 2

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Sene 3, c.6

B-Kitaplar ve Makaleler

Ahmad, F. - Rustow, Dankwart A., “İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri:1908-1918”, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 4(5), s.245-284.

Avagyan, Arsen - Minassian, Gaidz F. (2005). Ermeniler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bayındır Uluskan, S. (2011), “Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yansımaları”, 1909 Adana Olayları Makaleler, (Editör: Kemal Çiçek). Ankara: TTK, s.235-250.

Çavdar, T. (1987). Müntehib-i Saniden Seçmene. Ankara: V Yayınları.

Ermeni Komiteleri (1891-1895). (2001). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Hagop, T. (1916). The Armenian Social Democratic Hentchakist Party.

Karacakaya, R. (2003), “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 3, s.127-141.

Ermeni (Hınçak) Komitecisinin Osmanlı Meclisinde Ermenileri Temsili: Hamparsum Boyacıyan / Özlem Karsandık Yazıcı

- Karsandık, Ö. (2005). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keleş, E. (2014), "Kirkor Zohrap Efendi ile Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi'nin Ermeni Meselesi'ne Dair Yaklaşımları", Tarihte Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç, 7. Cilt, Ankara: TTK, s.75-97.
- Minassian, A. T. (1995). "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü". (Çev. Mete Tunçay). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), İstanbul: İletişim , s.163-239.
- Olgun, K. (2008). 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özçelik, A. (2001). Kimliğini Arayan Meşrutiyet. Denizli: Bilal Ofset
- Özçelik, A. (2001). Sahibini Arayan Meşrutiyet. İstanbul: Tez Yayınları
- Selvi, H.(2009). Bir Ermeni Komitecinin İtirafı Mihran Damadyan. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Süslü, A. (1990). Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1989). Türkiye'de Siyasal Partiler. c.III. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Uras, E. (1976), Tarihte Ermeni ve Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları.
- Yurtsever, C. 2014, Hamparsum Boyacıyan veya "Haçinli Murat'ın" Tarihi Bir yol Hikayesi. Yeni Türkiye Yayınları, 60/2014, s.1-15.